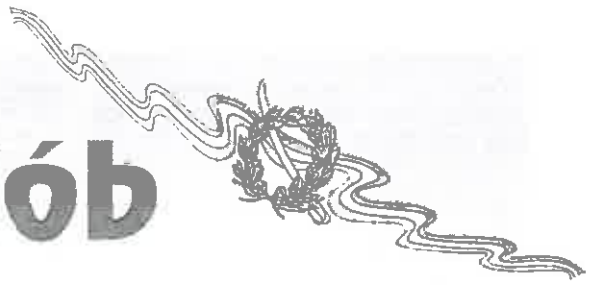

Az ironikus Jób

Egy hipotézis. A Senkiföldje meghódítása

A Senkiföldjére kétféleképpen lehet eljutni: váratlan sorscsapás által, ahogy ezt a bibliai Jób és a gázkamrába tuszkolt milliók példája mutatja, vagy szívós hódítóként, ahogy ezt Krisztus tette, akit isten is elhagyott a kereszten, melyet kiharcolt magának. A hódítás vágyával utazó céltudatosan alkalmazza jellembeli és szellemi adottságait, továbbá azokat a veleszületett, véletlenül adódó és általa kialakított körülményeket, melyek tovább lökdösi sorsszerű célja felé. Ennek az útnak csak a kívülállás bajnokai vághatnak neki. Jézust például maximális kívülállásra ítélte, hogy isten fia volt, vagy annak képzelte és hirdette magát. A kívülállás az efféle turizmus elengedhetetlen, de önmagában nem elégséges feltétele. Szituációt felfoghatjuk még ésszel és empátiával, de a Senkiföldjével szemközt a legfinomabb fogékonyságnak is be kell érnie igazságforgácsokkal és valóságfoszlányokkal. A kívülállásban szerény személyem is szert tett némi gyakorlatra, de természetemből hiányzik a Senkiföldje meghódításához szükséges végletes elszántság, így hát csak sorscsapás juttathat oda. Minthogy a Senkiföldje: véghelyezt, törvényeit csak úgy érthetném meg, ha magamra nézve is kötelezőeknek fogadnám el őket, mégpedig örök időkre, mert ott nincs más idő. Ezt már akkor felismertem, amikor könyvemre készülődve először képzeltem magam elé a hamuban vakaródot. Minthogy megoldhatatlan feladatra vállalkoztam, a magam derülátó módján úgy okoskodtam, hogy a vereség biztos tudatában minden kis részre mélyen diadalnak könyvelhetek el. Milyen hát más az én szituációm? Mint egy börtönfolyosókon szabadon közlekedő házimunkásé, aki beles a halálos cellákba a kukucson át.

Ha a matracsír felől pillantok vissza Heine életútjára, nem térhetek ki a hipotézis elől, hogy Heine – nem szándéka folytán, mint Jézus, hanem alkati okokból predesztinálva a jöbi szerepkörre. Ezt a hipotézist az alapvető életrajzi tények ismeretében kockáztatom meg, és rögvést elismerem, hogy ezek a tények, legalább részben, alakulhattak volna másképpen is. Ha például valóban *Lues cerebrospinalis*-ban szenvedett, „vagyis olyan szifilitikus megbetegedésben, amely változás nélkül támadja meg a központi idegrendszert, az agyi idegeket és különösképpen az agy- és gerincvelőhártyát, és amely megmagyarázza a betegség összes tüneteit, a maguk sokrétűségében, de változékonyságukban és ingatagságukban is”, akkor elképzelhető, hogy megússza a matracsírt, ha Bauer udvari tanácsos szakácsnője (álljon itt ez a szép nőszemély az összes többi lehetséges betegségforrás helyett) nem szifilisz, vagy ha a költő nem ér nála célt. Ez cáfolhatatlan ellenérv, de elintézhető egy közlegyintéssel. Nemcsak azért, mert Heine arccal az említett predesztinációnak élte férfiéletét, egyetemista korától betegsége kitöréséig *consilium abeundi*val és kénes gyógyfürdők kúráival fizetve a kockázatos örömkért, hanem főként azért, mert legyőzhetet-

len – bár nem ellentmondásmentes – vonzalmat érzett a betegség iránt. Ez a vonzalom mélyebben harmonizált végzetével, mint az esetleges fertőzések véletlenci. Thomas Mann képzeletének szülőtte, a nagy zeneszerző jut róla eszembe, akit életének és művének titokzatos szükségletei vonzottak a *haetera esmeralda* mérgezett ölébe, és akit a magasabb szempontból nem kívánatos gyógyulástól célszerűen egymásra sorjázó véletlenek összjátéka mentett meg.

Az orvosok, akik még mindig vitáznak harmincöt éves korában jelentkező, vissza-visszavonuló, majd új erővel, más-más testrészekre támadó és végül fél testét hatalmába kerítő benuálásainak, hasi és mellkasi görcsének, emésztési és nyelési nehézségeinek, arcidaggyulladásának, ínye és nyelve érzéketlenségének, hasmenéseinek, kényszeres csuklásainak, nyálömléseinek, idegrágtatásainak és egyéb bajainak okáról és természetéről, mind egyetértéssel abban, hogy kórosan érzékeny idegrendszerrel született. Már gyerekkorában megholondította a hangos beszéd, a zongoraszó, az óráketyegés. Zsenge ifjúkorától fejtörések gyötörték, amelyek olykor napokig, hetekig eltartottak. Memoárjaiban némelyes skizofrén hajlamokról is számot adott.

Kisfiú korában annyira hatott rá az a családi mondanok, amely Simon de Geldern, anyai nagyapjának egyik fivéré, becenevén „Der Morgenländer”-t, vagyis „a Keleti Férfiú”-t legyezte körül – az illető kalandor volt, romantikus lovag, látomásos szent, átmenetileg egy Mózes-hívő beuintörzs főnöke –, hogy „álmaimban teljességgel azonosultam nagybátyámmal és ugyanakkor borzongva éreztem, hogy más vagyok és más korban élek.” Ez az állapot egy évig tartott, azután elmúlt, de nem nyomtalanul. Élete végéig megőrizte például azt a játékos szokását, hogy balfogásait a Keleti Férfiú számlájára írta. Mármost azonosulni valakivel – valamivel és ugyanakkor másnak lenni: ez Heine ironikus-szarkasztikus stílusának kvintesszenciája. Heine, a romantikus iskola álmatag nevelte azért tudta elnaspángolni a saját tanítómesterét, mert a szépségek megszállottjaként azonosult azzal, amit új történelmi tapasztalatok birtokában megvetett. Stílusa az uralkodó értékek válságát jelezte, és kivívta számára az ezekhez ragaszkodó személyek és intézmények szakadatlan gyűlöletét.

A testi és lelki betegségekhez, idősége túlérzékenységeihez ideológia is társult: a betegség istenítése. A „civilizáltan barbár”, prózaian egészséges angolokkal szemben így dicsérte az olaszo-

kat: „Az egész olasz nép bensőleg beteg, és a beteg emberek igazából előkelőbbek az egészségeseknél; mert csak a beteg ember ember, tagjainak szenvedéstörténetük van, mely átszellemíti őket.” A 31 éves Heine-nek ez a betegség rajongása a teljes történet ismeretében felfogható akár felkészülésnek is a végkifejletre. Ezt a feltételezést az sem dönti romba, hogy ellentétes üzenetű fejtegetéseket is bőven idézhetünk tőle. Egy leveleiben, 1823-ban a kereszténységet piszkos eszmecsáládnak nevezte, „mely úgy befészkelte magát a régi világ repedéseibe, az isteni szellem elhagyott fekhelyeibe, mint poloskák egy lengyel zsidó ágyába.” Mármost ugyanez a kereszténység Heine szerint születése pillanatától a betegség princípiumát testesíti meg. Hörögve előbújt egy sápadt, vértől csöpögő zsidó, töviskoronával a fején, hátán keresztrel, és a boldogan mulatozó görög istenek elnémultak és elszápadtak, majd végleg szerteoszlottak a ködben.⁵ Ez a *Lucca városából* való látomás tíz évvel később, a Börne ellen írott pamfletben tipológiáivá szilárdult: Heine az életszerető, egészséges hellének pártját fogta az askztikus, önkínzó, beteges nazarénusokkal szemben.

Az *Északi tenger* egyik fejtegetésében

Goethe tiszta görög szemérről beszél, mely a dolgok objektív, szemléletes ábrázolásához segíti. „Ez

Goethe érdeme, melyet csak későbbi korok fognak felismerni; mert mi, akik csaknem valamennyien betegek vagyunk, túlzottan belebonyolodtunk a mi beteg, szétépett, romantikus érzelmeinkbe, amelyeket az összes országból és korokból összehordtunk magunknak, így hát közvetlenül nem is vehettük észre, milyen egészségesnek, egységesnek és plasztikusnak mutatkozik Goethe a maga műveiben.”⁶ Az *Angol töredékek* utószavában, mely egy évvel később, de mindenesetre már az 1830-as francia forradalom híreitől megrészegedve íródott, hódolat helyett gúnyal adózik ennek a nagy egészségnek. Az író „legyen úrrá anyagán, és maradjon csinosan objektív, ahogy ezt a művészi iskola követeli, és ahogy Goethe is tette – eközben nyolcvan éves lett, és miniszter és tehetős ember – szegény német nép! ez a te legnagyobb fiad!”⁷

Most látom: az ellentmondások bűvölete messzire csábított kiindulópontomtól. Legfőbb ideje, hogy magam is úrrá legyek anyagomon. Akármit állított Heine az egészségről, a betegségről, a kereszténységről, a hellén szellemiségről és Goethe gigászi normalitásáról: ugyanazt az oltárt

'98/3.

KRITIKA

táncolta körül. Beteg lévén lenézte az egészséges embereket, de vágyódott is az egészségre, mégpedig habzsolóbban, mint az egészségesek. Az életöröm demokratikus apostola volt, törölmetszett hellén, sőt hellén isten, de közben gondosan regisztrálta annak a szörnyes a trükkös előrenyomulását, aki fokozatosan lerajja csontjairól a húst, elsorvasztja izmait, és végül „spiritualista csontvázza” aszalja. Ezen a területen is egyesült benne az azonosság és a másság. Különbé állításai ellentmondanak ugyan egymásnak, de mind igazak abban az összefüggésben, amelyben elhangzottak. Ez is mutatja, hogy mennyire lírai lény volt Heine, összes műfajában. A költő ugyanis – a filozófussal és a drámaíróval ellentétben – mindig valamely termékeny pillanat szubjektív igazságát eleveníti meg. Arannyá válik mindaz, amihez ér, ha olyan pillanatban teszi, amelyben fontos személye konfliktusba kerül a világ úgyszintén fontos dolgaival. Börne a pusztá levegőt találta el, amikor buzogányként használta a „költő” és a „művész” megjelölést Heine ellen, mondván hogy szemében csak a szépség és a forma képvisel értéket, nem pedig az igazság. Eszébe sem ötlött, hogy a heinei szépség és forma ironikus megbicsaklásait éppen az igazság kényszerítette ki! De az esztétikai érzékkel gyéren megáldott Börne legalább költőnek tekintette ellenfelet. A filológus-filiszterek viszont azt sem tudják, hogy milyen szövegekkel van dolguk, amikor az életművéből kiemelt idézetek segítségével diadalmasan kimutatják Heine elvtelenségét. Egy ekkora lírai személyiség csak a maga teljességéből érthető meg, ellentmondásai pedig nem megsemmisíthők, hanem felerősítik az egymás ellen feszülő állításokat.

Mármost jelleméből és szituációból kifolyólag legfontosabb konfliktusai olyan természetűek, hogy előbb-utóbb mind magányos pozícióba taszították. Pedig nem egyszer védekezett ez ellen. Megpróbált jó kapcsolatban maradni olyan barátjaival, akiknek az útjai elváltak az övétől. Irodalmi szövetségeket keresett kis megalkuvások árán is. A kérdésre, hogy vajon csakugyan olyan nagy frónak tartja-e Immermann-t, válaszképpen magasztalni kezdte ennek írói és emberi kvalitásait. Kisvártatva halkan hozzátette: „Azután, mit tegyek, olyan iszonyatos egészen egyedül lenni.”⁸ Nem pózból, hanem tapasztalatból beszélt így. A betegségről nem kell bizonyítani, hogy ha elég súlyos, és elég sokáig tart, akkor kívülállásra ítéli a szenvedőt. De Heinét erre ítélte nagy életöröme is, míhlyt az művekben fejeződött ki. Ilyenkor szemérmelennék és erkölcstelennék bélyegezték, sőt még annak jogát is elvitták tőle, hogy a közönség érdekeit érintő ügyekben a hangját hallassa. Poentírozó technikája kiválóan alkalmas volt a szexuális, vallási és nemzeti tabukat körülengő képmutatás kinevetésére, így hát olyan ingerültséget váltott ki még az irodalmi közvélemény igényes irányítóinak körében is, amilyenre azóta sincs más példa. Az efféle hangadók már akkor roppant hatalommal rendelkeztek, mégpedig nemcsak a kormánypárti érülettől dagadozó germán és keresztény antiszemiták, és nem csupán az állam szolgálatában cenzurális eszközökkel hadakozók, hanem azok az írástudók is, akik Heinéhez hasonló politikai és világnézeti pozíciókat foglaltak el. Erkölcsi felfogásukat te-

kintve ugyanis ezek az ellenzéki szellemek nem sokban különböztek a kisállami keretek közt provinciális nyomorodott többség nyárszolgári mentalitásától. Nagy élvezetremre szolgált egy pompás idézetektől hemzsegtető tanulmány, melyben Metternich osztrák kancellártól Hengstenbergig, a klerikális porosz professzorig, Menzelig, az akkortájt még enyhén liberális denúnciansig és a radikális demokrata Börnéig mindenki elharsogja, hogy Heine testet rehabilitálni vágyó saint-simonizmus keresztényellenes, államellenes, és csak arra szolgál, hogy kifejezze vagy ideológiai köntösbe bujtassa feslettségét.⁹

Karl Gutzkow összes műveit Heine munkáival együtt tiltotta be 1835. december 12-én a frankfurti parlament. Gutzkowitzt még le is csukták négy hétre a keresztény vallás megsértése miatt. Mégis ő csónkította meg Heinének a sváb költői iskola ellen írott pamfletjét olyannyira, hogy a szerzőnek meg kellett tagadnia a nevében megjelent – és az utókor számára egyedül rendelkezésre álló – szöveget. Ez a mű fittyet hány a sváb költők irodalmi kiválóságáról általánosan elfogadott értékelésnek, kikacagja megviték nagy honfitársainak, Schillernek, Hegelnek és Keplernak a kozmopolitizmusát, „csinos patriotizmussal és kedélyesen otthon maradnak drága Svábsországu sárga violánál és kolbászlevesénél.”¹⁰ Gutzkow feltehetően találya érezte magát, vagy azt, ami neki is drága volt: a gúnyolódás módja lehetetlenné tette számára, hogy a bírálat érvényességét általa is elutasított világnézeti hadállásokra korlátozza. Úgy érezhette, hogy Heine a szülőföld szeretetét, sőt a hazafiasságot szolgálta ki, cakk und pakk, a nevetésnek.

A sváb pamfletet második verseskönyvével, a *Neue Gedichte*-vel együtt, ennek utószavaként akarta megjelentetni Heine. Ösztökélte a bosszú is, amiért sváb kartársai visszavették verseiket

borodásának köszönhetően 1838 helyett hat évvel később jelent meg a kötet. Nemcsak a cenzúra csattogó ollójával riasztotta el a kiadó tulajdonosát, Julius Campét, hanem főleg azzal a jóslattal, hogy a közönség e versek hatására elpártol Heinétől, ami azt is jelentette volna, hogy bedugul Campe legbőségesebb jövedelemforrása. Minthogy nem irodalomtörténetet írok, a sok összefüggés és részlettörténet kifejtése helyett hadd idézzek Gutzkowitzt egyik Heinéhez írott leveléből. Ebből kitetszik, hogy nemcsak a halálra Heinének, hanem az élet prófétájának is szükségképpen volt sorsa a kitaszítás. „Szeretném tudni azok nevét, akik, ha e költemények megjelenének, megvédenék Önt... Az *Utirajzok* költőjének megbocsátották sok bűnét, mert ezek tövisek voltak a rózsán; de ezeknek az újaknak, Heine, nem bocsátanak meg mert ezek *kizárólag* tövisek. A »Gráciák nevetlen kedvencének« számára is léteznek határok, és ezeket Ön ama dalmódban régen túllépte... Ugyan árulja már el nekem, hogy melyik nemzet fogadott be ilyen dolgokat az irodalmába! Ki adott ki Angliában, Franciaországban ilyesmit a *boltosságok öröme*, költeményeket, amelyeket dohányfüstben olvasnak fel, ingujjban, albréti szobában, asztalon sorakozó üres flakák között! Beranger nem riad vissza attól, hogy beszámoljon éjszakai látogatásáról egy grizettnél; de mondja-e, hogy *jól éreztem magam?* Beszél-e egyszer is a csömör és a felingerelt érzék tunyaság érzelmeiről? Megbántom ezzel a levelemmel, de meg kell ezt Önnek mondanom, mert úgy látom, határtalanul közönyös a saját neve iránt. De hát mégiscsak a németekhez tartozik, és a németeket nem változtathatja meg. A németek jó családapák, jó férjek, példásak, és a legjobb bennük az, hogy idealisták. Saját irodalmi tapasztalataim alapján beszélek; írásaim sikeréről tudom, hogy meddig feszíthető Németországban a húr... Amelyik német szerző felhagy azzal, hogy a magasba nézzen, *akinek szeméből elvész a mennyei fény, az elveszi helyét a nép körében.*”¹²

Áh! Szóval Gutzkownál bukkan fel először a boltosság, ez a közönséges fickó, aki hozzá hasonlóan közönséges fickók társaságában közönséges Heine-verseket élvez. Karl Kraus pedig, fél évszázaddal később egy olyan boltosságban gúnyolódik, aki a német nyelv Heine által megglazúrt melltartója alá nyúlkal. Ez a két boltosság egymás alteregója, sőt, hajlok rá, hogy nem is ketten van, hanem egy és ugyanaz a személy! Viszolyogtató lényének éppúgy nincs köze a német kultúrához, mint alantás mulattatójának, aki mindkét esetben a nemzet lelkiületét roncsolja. Igaz: Gutzkow elismeri nagylelkűen, hogy Heine „mégiscsak a németekhez tartozik”, de ez mégiscsak magáért beszél! Az is igaz, hogy szerinte heinei léptékű erkölcstelensége angol és francia költő sem vetemedne; tehát a nyugati szellemiség teljességéből is kirekeszti. De mégiscsakja folytán ez szintén német szegénynek minősül.

A Gutzkow-párviadal csupán Heine Börnével és táborával folytatott háborújának egyik mellékcsataterén zajlott le. A fő csatater helyszíne Párizs, és ez a tény kísérleties megvilágításba helyezi az egész háborút. Párizs a német emigráció fővárosa volt. Az emigráció önmagában is kitaszí-

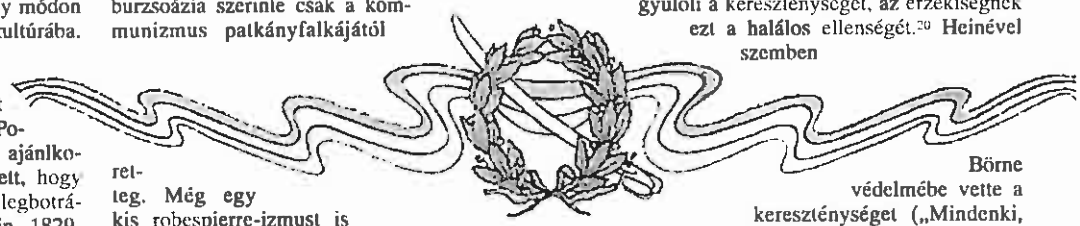
tottságot jelent. A politikai emigráns honi ellenségei elől vándorol ki. Heine is így tett, de ő önként választott hazájában halálos viszályba keveredett ellenségei ellenségeivel is, a többi politikai emigránssal. Ráadásul ő magát taszította ki hazájából, egy másik kinasztottság elől: „Nem annyira a vándorlás vágya, mint a személyes viszonyok kínja (pl. a soha le nem mosható zsidóság) üz el engem innen.”¹³ E mondatot 1828-ban írta le, amikor tapasztalhatta már, hogy hiába vette fel a keresztiséget annak reményében, hogy ily módon megválthatja belépőjegyét az európai kultúrába. Még megalázó alattvalói kompromisszumokat is hiába ígért, például a bajor belügyminiszternek: nem lehetett belőle professor Münchenben, ahogy Poroszországban és Hamburgban is hiába ajánlkozott és próbálkozott. Tapasztalnia kellett, hogy „ama megcsontított testrésze”, melyet legbotrányosabb németországi csatározása során, 1829-ben Platen költő talált disztichon formában a német közönség elé,¹⁴ a keresztvíz ellenére is megőrizte a Jehovával kötött szerződés nyomát.

Emiatt persze fitymálták eleget az emigrációban is. Kritikusainak valóságos szokásává vált, hogy eszme-futtatásuk legfennköltebb pontján lezsidózzák. Nem egy jelentékeny szellem is csatlakozott ehhez a társasjátékhoz. A német lélek valósággal megittasult ettől, olyannyira, hogy nem egy teutomán – neveket nem írok le, mert senkit sem szeretnék feledékenységemmel megsérteni¹⁵ – már a XIX. század hetvenes éveitől kezdve profétikusan megelőlegezte. Heine-ről írva, a hitleri államfilozófiát, olykor még a terminológiát is, ily módon érzékeltetve a hitleraj mély történelmi és népi gyökereit. Agyváltadékok ízelítőt adott a Harmadik Birodalomból, ez pedig cserében visszanyúlt az időben Heine-éért, és úgy pocskon-diázta, mint hogyha élne.

1831-ben érkezett Párizsba, ahová immár nem pusztán a személyes nyomorúság gyötrelme lökte, hanem vonzotta is az 1830-as forradalom ígérete. Egykettőre a saint-simonizmus hatása alá került, megbűvölte az e világi mennyország perspektívája, a társadalmi igazság eszményei. Vesz-tére azonban megismerkedett ezek hordozóival is, és hiperérzékeny orra egykettőre konfliktusba került világnézetével. Népgyűlörsre – sajtá, nem kétségbevonhatatlan hitel vallomása szerint – csak egyszer ment el, mert majdnem megfulladt ott a kapadohány büztétől. „Egy púpos, görbe lábú suszterlegény felállt, és azt állította, hogy minden ember egyenlő... ettől a pimaszságtól nem kis méregbe gurultam...” Ennél még csúnyábban hangzik a következő vallomás: „Börne talán metaforikus értelemben mondja csak, hogy ha egy király kezét fogna vele, utána tűzbe tartaná a kezét, hogy megtisztítsa; én azonban egyáltalán nem képletesen, hanem szó szerint értem, hogy ha a nép a markomba csap, akkor kezét mosok.”¹⁶ Viszolyoghatszunk ettől a viszolygástól, és még az is eszünkbe juthat, hogy ő maga mennyire megsértődött, amikor Platen költő az ő fohagyambűzéről elméncskedett, mely persze képletes bűz volt csupán, zsidóságának hívószavául szolgált. De ha viszolygunk is, észre kell vennünk, hogy mennyire elviselhetetlen lehetett Heine számára Börne patetikus metaforája, a tűzbe tartott kéz dicsekvő, lapos költészete. A föld alá szorított plebejus mozgalmak szektarianizmusa csak taszította Heine-t. Az ilyen mozgalmak a szavakat kinosan szó szerint értelmezik, és nemcsak nem néznek mög-gjük, hanem gyanúba is keverik mindazokat, akik fellázadnak sematikus eszmetelműségük ellen. Börne és pártja például a felháborodástól hör-gött, ahányszor Heine rokonszenvéről biztosította

a monarchikus államformát. Heine azonban azért cselekedett így, mert az augsburgi Allgemeine Zeitungban, egy világlatban az európai közvéleményre akart hatni, mégpedig tartósan és folyamatosan, és ez a világlat nem viselte el a forradalmi retorikát. Szóhasználat és politikai engedményei azonban többnyire nem befolyásolták mondandójának lényegét. Ő ugyanis – emigráns társaival ellentétben – nem tulajdonított különö-sebb fontosságot az államformának. A francia burzsoázia szerinte csak a kommunizmus patkányfalkájától

és amelyet jól szemléltetett Platen antiszemita mocskolódása, vastag rétegben tapadt rá az iszap-birkózás után. A Börne-vita két zsidó származású liberális forradalmár között zajlott le, itt senki sem zsidózhathat. Heine azért húzta praktikus értelemben a rövidéket, mert pamfletjének magán-életi pimaszkodásai elhomályosították a mű stílár-is és gondolati ragyogását. Lehetővé tették, hogy szerzőjét az erény és az illem érveivel bunkózzák le. Börne 1835-ben Heine szemére vetette, hogy gyűlöli a kereszténységet, az érzékiségnek ezt a halálos ellenségét.²⁰ Heine-vel szemben

rel- leg. Még egy kis robespierre-izmust is szívesen elvisel és mindegy neki, hogy a Közjé-léti Bizottság vagy Lajos Fülöp székel-e a Tuillériákban. „...mert a burzsoázia mindenek-előtt rendet akar, és a fennálló tulajdonviszonyok védelmét – olyan kívánalmak ezek, amelyeknek a köztársaság éppúgy eleget tud tenni, mint a királyság.”¹⁷ Egy republikánus forradalmár szá-mára az efféle eszme-futtatás egyenlő az árulással és az elvtelenséggel. Heine viszont elvi indoklás-sal is aládúcolja álláspontját: „Politikai kérdések-ben annyit engedményt tehet, amennyit éppen akar, mert a politikai államformák és kormányok csak eszközül szolgálnak; monarchia vagy kö-ztársaság, demokratikus vagy arisztokratikus in-tézmények mind közönyös dolgok. míg nem dől el a harc a legfontosabb életelvekért, magának az életnek az eszményéért.”¹⁸

Riadtan látom, hogy megint idézgetek, mint valami szaktudós. Ez már azért is kárhuzatos eljárás, mert Heine-ét majdnem mindenre talál-hatunk ellenidézetet. Csakhogy az idézetek és ellen-idézetek egyaránt a Senkiföldje felé mutatnak. Heine szív-e az emberek testvériesüléséért dobo-gott, de orra szenedvedt. Kigúnyolta a kispolgári német emigráció szektarianus jakobinizmusát. Ennek szellemi vezérért, Ludwig Börnet a szabad-ság megszallottjának tüntette ugyan fel, és szelle-mes embernek, de egyben olyanának, aki be van oltva az élet érzéki örömei, köztük a művészet e-len, és történelmi érzékét, társadalmi és esztétikai ítéleteit megzavarja életidegen radikalizmusa. Önmagát szemben, aki egyszerű guillotine, Börnéi gőzguillotine-nak nevezte. „Németország vitathatatlanul a legnagyobb patriotáját vesztette el benne; az irodalom vesztesége csekély.” Ezt egy magánlevélben írta. Könyvében azonban né-hány gonosz oldalt ellenfele magánéletének is szentelt, és tolla hegyére tűzte mással férjezett ba-rátnőjének elönytelen küllemét, erkölceit. A *menage á trois* (minden jel szerint hamis) vádját hozta fel ellenük, mintha bárkinek köze volna közszereplők ágyhistóriáihoz. Ráadásul ízléssértő állításait nyárspolgári, erénycsőzsi felháborodás-ba pakolta, mintha éppen hozzá passzolna a sze-relmi erkölcs pereiben a magas bírói szék. A Platen-vita során pedig gyilkos bosszúvágyból le-buzizta az őt lezsidózó grófot. Mindkét esetben ürügyet, sőt okot adott arra, hogy zseniális pamf-letjeit példátlan gyűlölettel utasítsa el szinte az egész közvélemény, sőt az utókor számos kiváló elemzője is. A Platen-vita után Németországban még barátainak többsége is elfordult tőle, és olyan elviselhetetlen légrék alakult ki körülötte, amelyben lehetetlen volt megmaradnia. A „soha le nem mosható zsidóság”, melyet még e vita előtti panasza fel barátjának, Moses Mosernek,

Börne védelmébe vette a kereszténységet („Mindenkül aki szeret, keresztény”) és „Hit nélkül nem lehetünk boldogok”²¹), mégpedig az erkölcs nevében. Így egyszerre lépett fel a katolikus val-lás és a republikánus forradalmiság lovagjaként. Az emlékirat megjelenése után Börne hazai és pá-rizsi tisztelőinek szemében Heine tökéletesen amorális lénynek számított, akinek költői tehetsé-gét beárnyékolja vacak jellemé.

Így védekezik a tisztés korlátoltsága a szuverén lángész ellen. Ki tagadhatná, hogy Heine, némely korszakában, megengedhetetlen kompromisszumokra is hajlandóan mutatkozott, ezenkívül hiú volt, és ha bosszút akart állni valamiért, akkor nem válogatta meg eszközeit. De szembeszökő hibái ellenére, melyek neki ártottak a leginkább, életvitelének és pályájának egészében, tehát nem-csak a végjáték során, nagy jellemről tett tanúbi-zonyosságot. Ennek közhírré tételeit nem bízta az utókorra:

Farkasestevérek! A csirkefogók bármily hazugul jóvalóztak, it nem hiútétek rólam el, hogy átálltam kutyának,

s a birkák közt leszek udvari tanácsos úr a karámban – nem is cáfoltam e vádakat, nehogy magamat megalázzam.

A báránybunda, mely olykoron melengeltet a hidegben, sosem vitt rá, hogy a birkanyáj sorsáért lelkesedjem.

Juh nem vagyok, kutya sem vagyok, se tanácsos úr, se süllő – farkas maradtam, szívem is, fogam is farkashoz illő.²²

Jellemének rendkívüli erejét bizonyítja az is, hogy küzdelmeit történelmi perspektívában élte meg. Példaképpen hadd hozzam fel, amit Gutzkow fentebb idézett levelére válaszolt, sze-relmi költészete védelmében. Előljáróban közölte vele, hogy a levél vétele után rögvést leállította új könyvének kiadását, mert akad benne néhány olyan vers, amelyet bunkónak használhatnának a már amúgy is ellene bősziült hipokriták. De ké-sőbb egyetlen költeményt sem kell eldugnia, „és jó lelkiismerettel ki fogom nyomtatni őket, ahogy Petronius Satirikonját és Goethe római elégiáit is kinyomatnám, ha én írtam volna ezeket a mester-műveket.” És ezután következik a summázat: „Nem egy nős polgár erkölcsi szükségletei, Né-metország valamelyik zugában, hanem a művé-

szel autonómiája itt a kérdés. Jelszavam: a művészet a művészet célja, ahogy a szerelem a szerelem célja, sőt az élet célja maga az élet.²³ Amit tehát ellenfelei léhaságnak láttak, és erkölcsromboló szörnyűségnek fogtak fel, az küzdelem a művészet autonómiájáért, melyet csak „előkelő szellemek” érhetnek meg. Nem a jellemtelenség beszél itt, hanem egy magasabb rendű erkölcs, melyet defenzívába kényszerítettek.

Ez az erkölcs minden fontos közéleti vitájában jelen van. Ugyanabban a Börne könyvben, amelyben a púpos, görbe lábú suszterlegényen és a piszkos kezű népen gúnyolódik, ezek az ódai lendületű sorok olvashatók: „Emberemlékezet óta nem önmagáért vészelt és szenvedett a nép, hanem mindig másokért. 1830 júliusában a burzsoázia számára vívta ki a győzelmet, amely éppoly mihaszna és önző, mint a nemesség, amelynek a helyére lépett...” És ezután megjósolja, hogy ha a nép még egyszer puskát fog, „ezúttal önmagáért harcol majd. és megköveteli jól megérdemelt jutalmát.”²⁴

Ha ismét felkereshetném, haladéktalanul megkérdem tőle, hogy hová tenné az orrát, ha egyszer csakugyan győzne a nép. Vajon mit válaszolna? Pompás tréfával csorbítaná ki kérdésem életét? Azt mondaná, hogy sajnos, vagy szerencsére ő még megússza a választadás kényszerét? Élete különböző korszakaiban nyilván különféleképpen vágná ki magát a kutyaszorítóból. Feleletéből azt hámozhathatnám ki valószínűleg, hogy áhítja, de megérni nem szeretné azt a kort. Élete végén bizonyára a *Lutetia* francia kiadásának híres előszavát idézné. Igen, a kommunistáké a jövő, és ez a jövő iszonyatos lesz. Elpusztítják a szépséget, mely életének értelme volt, verseiből zacskókat sodorhatnak majd, és ezeket töltik a szegény öregasszonyok számára a kávé és a dohányt. Másrészt viszont legalább beköszönt az igazság: mindenkinek joga lesz enni, és ami még inkább lelkesíti: a kommunizmus, ez az óriás száltiporja régi ellenségeit, az ősnémet teutonokat, mint holmi varangyokat.

Ez a késői eszmefuttatás társadalmi értelemben beteljesíti emigrációs magányát. A Börne-vita során elszenvetett praktikus véresség emberileg és művészileg a javára vált. Minthogy már nem hátrálhatott visszafelé, a harminchat kigúnyolt német uralkodó valamelyikének aklába, előre kellett lépnie. Ha nem tetszett neki a kispolgári tendenciaköltészet, mely az eszméket az általánosságok óceánjába fullasztja, akkor konkrét és szemléletes politikai költészetet kellett alkot-

metország, Egy téli regét és a Sziléziai takácsokat, egyebek között.

Barátságának Marxszal nemcsak olyan praktikus akadályok szabtak határt mint hogy ez utóbbit már 1845 januárjában kiutasították Párizsból. 1844-ben Heine *saint-simonizmusa* és lesújtó véleménye a németországi állapotokról harmonizált Marxék politikai helyzetmegítélésével és indulataival. De Heine akkor sem követte volna Marxot tételen világnézeti rendszerré kerekedő materialista világmagyarázatának lépcsőfokain, ha összeköltözték volna valamiféle lakóközösségbe. Heine még a betegség okozta világnézeti megrázkódtatás nélkül sem mondott volna le költői szempontból termékeny panteizmusáról, mely olyan szimbiozist konstruált az anyag és a szellem között, amilyennel a műalkotásban a tartalom és a forma ideális egysége kecsegtet. A sánta, púpos szabólegénynek és a párizsi munkásgyűlések unalmának emléke pedig meggátolta volna, hogy rajongjon a világproletariátus uralmáért. És noha már a harmincas évek Heine-publicisztikájában található zseniális osztályelemzések, semmilyen körülmények közt sem fogadta volna el, hogy az emberiség teljes története, ideértve a vallások és az eszmék fejlődését levezethető az osztályharcok történetéből. Egyszóval Heine nemcsak a Börne-tábor kispolgári forradalmárhoz nem csatlakozhatott, hanem a náluk filozófiai értelemben magasabb rendű Marx-körbe sem fért bele. De nem ám azért, mert képtelen volt felfogni a proletariátus világfelszabadító küldetését, vagy mert – mint Lukács György írja – megrekedt a radikális polgárság és az osztályharcos proletariátus álláspontja között, hanem azért, mert nem elégtette ki se Börneék nyársolgári derekassága, se Marxék monizmusa és tudományos utópizmusa. Ez utóbbiak elszánt, kételyeket nem ismerő céltudatossága is ijesztette gunyoros lényét. És noha legtehetségesebb honfitársainak tekintette a „forradalom doktorait” és közülük is Marxot becsülte a legtöbbre, mégis azt mondta róla 1851-ben, hogy az ember minden érdeme ellenére sem ér sokat, ha pusztán „bonckés” (Scheermesser).²⁵ Feltételezéseim szerint eszébe juthatott, hogy egy olyan világban, melyben a ráció a bonckés kegyetlenségével érvényesül, még poénjait is meg kellene válogatnia. Ezt az önkorlátozást kevésbé viselte volna el, mint a kínzás, orvosaitól. Maradt tehát számára mindkét oldalról a magány, és az ezt egyedül kibíráhatóvá, sőt jobb pillanatokban élvezhetővé tevő ironia. Ez a Börne-tábornak a német állapotokkal egyre sikeresebben egyezkedő túlélő felé kegyetlen, megsemmisítő fegyvereket villogtatott, Marxék felé pedig ugrató vagy idegenkedő hangvételével azt érzékeltette, hogy a világmegváltás racionalista fanatizmusától is idegenkedik.

Heine vitáit az jellemzi, hogy haláláig nem zárta le őket, sőt időről időre felpiszkalta a régi paraszat, és még új olajat is öntött rá. Féllelésnyit visszaközölsz sem volt soha hajlandó, se okosságból, se méltányosságból. Még ha a nyilvánosság előtt elismerte is, hogy például Platent és Börne barátjának, Jeanette Wohlt túlzó módon, izléstelenül vagy igazságtalanul állította pellengérré az új kiadások eredeti német szövegeiből egyetlen sértő kitétel sem törölt. Talán úgy okoskodott, hogy a ráuszuló gyűlöletet már úgysem fékezheti meg, és a mérgezett légkörben a legkisebb visszaközöls is újabb rohamokat provokálna.

A személyes konfliktusok prolongálásánál súlyosabb következményekkel járt, hogy minden botránya után új művel tért vissza bűnei helyszí-

nére. Haláláig nem adott lehetőséget ellenségeinek arra, hogy mérsékeljék gyűlöletüket. Mint-hogy nem volt mazochista, feltételezem, hogy az ellenséges indulatok kavalkádjá művésziileg hasznosítható indulatokat váltott ki belőle, és ő hozzá szokott ehhez a doppingyszerhez. Konfliktuskerecső alkata harmonizált tehetségének természetével. Ezenkívül szívesen igazolta újból és újból, különféle szempontokból és történelmi távlatból megvetett, kigúnyolt, megrágalmazott álláspontját.

Például: A Börne-emlékirat 1840. augusztus 6-án jelent meg, és a botrány még javában tombolt, amikor ő már elkészült, 1841 osztojón nyár éji álmának, az *Atta Troll*nak az első változatával. Ebben neveltségessé tette a Börne táborába tartozó forradalmárok gondolkodásmódjának frázisos radikalizmusát, és e radikalizmus tendenciaköltészetét. Ime a költemény főhősének sírfelirata:

*Atta Troll, hívó, erényes
Írnyeméde; férjnek forró;
Korszellem! elcsábultán
Erdősülte szanszkultot;*

*Szörnyen táncolt, ám szép lelket
Türott bolyhos, tág keblében;
Nehanapján búzólgótt is:
Nem tehetség, ánde jellem!”²⁶*

A költeményhez írott előszavában (1846) a Börne-könyv botrányára visszapillantva egzakt prózában is kifejtette ezt a gondolatot: „Akkortájt a tehetség igen kényelmetlen adományának számított, mert a jellemtelenség gyanúját vonta maga után.” Ráadásul a romantikus iskola szeszélyes stílusában írta meg költeményét, vagyis ellenfeleit a saját virgácsukkal fenekelte el. Az *Atta Troll* ugyanis nemcsak a Börne-emlékirat visszhangjára válasz, hanem arra a felháborodásra is, amelyet a sváb költők ellen indított partizantámadásával érdemelt ki. Szerepel benne egy mopszlivá várszolt sváb költő, akinek mopszlivélkéből csak úgy dől a panasz. Ismét elhangzanak, ezúttal mopszliszójából és négyes trochausokban, a már ismert metaforák:

*Bár maradtam volna otthon,
Karl Mayer né! s hazám édes
Sárga violánál s a
Jámbor kolbászleveseknél.²⁸*

Nem gyűjtöm össze Heine két verses eposza közül ennek a szelvidebb műnek az összes olyan kitételét, mely befolyásos politikai vagy értelmiségi csoportok érzelmeit és érdekeit sértette. Ez a vállalkozás egyrészt szétszabdálna a művészet érzékeny testét, másrészt csak kudarcra végződhetne. Csak példaként említem meg, hogy az egyik epizódban a költő beleszeret Heródiásba, aki éppen Keresztelő Szent János fejével labdázik. Meg is kéri rögvést, hogy legyen a szeretője. „A véres tőkefejet dobd el” – mondja neki esengve. Elképzelem vigyorogva, milyen visszhangot váltana ki nálunk mai szerzőtől egy ilyen óhaj, ha kinyomatnánk.

Meggyőződésem, hogy a nyilvánvaló provokációkon és tapintatlanul szabad megnyilatkozásokon kívül számtalan olyan is lappang az *Atta Troll* sorai között, amelyet nem érzékelek. Azt azonban nem lehet nem észrevennem, hogy a radikális forradalmároktól a szentimentális sváb költőig, az utópista szocialistáktól a keresztény és nemzeti eszme híveig, a német diákegyesületektől a harminchat német királyig mindenkinek bőségesen szolgáltatott okot a sértődésre. Egy olyan költő beszél, akit szerelmi beteljesülésre

nia. Ha nem tetszett neki a hit, remény és szeretet szentháromságába burkolt politikai radikalizmus, és az elvtelen törleszkedés vádjától is tisztázni akarta magát, akkor konzervenebb filozófiai alapra kellett helyeznie működését. Társakat is efféle közös törekvések jegyében kellett keresnie, hogy áttörje elszigeteltségét. Ezek a felismerései bírhatták rá arra, hogy a kommunizmus felé fejlődő ifjúhegelianusokhoz közeledjen. Jó kapcsolatokat alakított ki a vele korábban vadul ellenséges Rugeval majd Marxszal is, akivel 1843 decemberében ismerkedett meg. Az ő befolyásuknak tulajdonítható, hogy Párizsba érkezése óta először produkált olyan írásokat, amelyeket eleve nem nagy nyilvánosságnak szánt, hanem szamizdat-nyilvánosságú kis lapoknak. E korszaknak köszönhetjük legnagyobb politikai verseit, a *Né-*

örökítésével, vagy esetleg azt remélte, hogy a szöveg tartalmában és hangnemében rejülő esztelen túlzás ironikusan, leleplezőn hat majd? Mint-hogy emlékiratainak megsemmisítése ellenére jócskán talál alkalmat arra, hogy verseiben – a gyűlölet mesterműveiben – kimutassa igazi érzületét, pontosan tudjuk, mit gondoljunk hódolatának őszinteségéről. Salomon bácsit például a pokolban keresi fel, és végignézi, miként köpdösik képen az ördögök; Carl pedig így szólítja meg:

*Ha már teleszíva magát a pióca,
Hátára húnik a konyhasó,
S rögvest lepotyog – de mondá,
Barátom, hogy szabadulhatok?*

*Barátom, pártfogóm, piócám,
Számodra-való sóit hol lelek?
Kiszívad már jóságosan
Utolsó cseppig hágerincemet.³⁴*

Feljegyzéseinek egyik különlegesen tanulságos darabjában békés vágyairól vall: szerény, szalmatetős kunyhó, de az ágy jó, a tej és a vaj friss, az ablak előtt virágok, az ajtó előtt szép fák, és ha a jóisten maradéktalanul kegyes hozzá, akkor ezeken a fákon hat-hét ellensége lóg, akiknek megindult szívvel megbocsáthatná mindazt, amit ellene elkövettek. „...Igen meg kell bocsátanunk ellenségeinknek, de csak miután felakasztották őket.”³⁵ Nem tudni, melyik évből való ez a jámbor feljegyzés, de én nagyon valószínűnek tartom, hogy az örökség nyomán kirobant konfliktus gyümölcsei közé tartozik. Ám ha tévednék, akkor is kifejezi Heine érzületét, mely minden fontos háborúságban irodalmi formát öltve hőhódol. Nem hihetjük, hogy Salomon és Carl nem részesült belőle a kikényszerített fegyverletétel után. Halálosan komoly megnyilatkozás ez, még ha Freud, a legfőbb lélekszakértő tréfásnak nevezi is³⁶, ki tudja, miért.

Mondhatjuk-e tehát, hogy a megaláztatás és kézirat-megsemmisítés ellenére, és annak ellenére, hogy a legtöbb bosszúvers csak az ő és Carl halála után, 1869-ben látott napvilágot, a költő mégis a bankárok fölé kerekedett? Pontozásos győzelmet aratott fölöttük? Noha – egy másik verse metaforáját idézve – kivágták hullájából a nyelvet, mégis visszazól megsemmisítőn az árnyékvilágból, és a „daloló lángok” közé zárja az apát és fiát? Vagy inkább fogadjuk el, hogy ebben a háborúságban senki sem győzhetett? Én mindenesetre nem a sporteredmény miatt érintetem, nagyon is kedvem ellenére, ezt a kevéssé örvendetes viszályt, hanem mert érzékeltetni akartam, milyen totális volt a predesztináció, mely Heinet a Senkiföldje felé taszította.

Házassága is ebben az irányban hatott. Mielőtt Mathilde-ra kanyarítanám a szót, hadd jelentsem be, hogy nem foglalkol állást a körülötte dúló vitában. Nevetségesnek tartom, ha egy nőt azzal vádolnak, hogy tönkretette egyébiránt épeszű férjét. Ha hagyta, hogy tönkrelegyék, akkor a saját logikája, vagy életének következetessége folytán megérte neki valamiért. Különbön is: „Wer nie im Leben ein töricht war, / Ein Weiser war er nimmer” –

nyilvánvalóan kellett neki ez a fiatal, gyönyörű szép grizett, mégpedig nem azért, mert grizett, hiszen egy légiónyi grizettet szeretett, hanem mert éppen az volt, aki volt! A legnagyobb ostobaság lett volna, ha bölcsességből nem követi el azt a legnagyobb ostobaságot, hogy 1835-ben összeköltözik vele, és hat évvel később, egy párbaja előtt feleségül is veszi. De azért ez a tette szellemi és társadalmi értelemben egyaránt mészalliance-nak számított. Az értelmiség krémje, néhány kivételtől eltekintve, elmaradott tőle. kiváltképpen betegsége éveiben, amikor nem kerülhettek meg Mathilde-ot. De a kapcsolat a maradék látogatókkal szemközt is állandó védelemre, indokolásra szorult. Laubének panaszkodott még, szerelme kezdetén: „Arra vagyok kárhóztatva, hogy csak a legalantasabbat és legbálgábbat szeressem... fel tudja fogni, hogy miként gyötörhet ez egy olyan embert, aki büszke és nagyon szellemes?”³⁷ A „balga” szót („töricht”) használja itt is, mint az idézett késői versben, de még önmagát vádlón és lázadózón. Hét évvel később már azt írta anyjának és a húgának, hogy Mathildének „igen gyenge a feje, de egészen nagyszerű a szíve.”³⁸

A balgaság vádja tehát megmaradt, de az alantasságé eloszlott: helyben vagyunk. A kezdeti erotikus téboly elmúltával – és ennek el kellett múlnia a tartós együttélés logikájának a következtében, s még inkább Heine progrediáló betegsége folytán –, megbecsülést érzett, sőt valamiféle ámulatot is: egy ilyen fiatal és folyamatos terebélyesedése ellenére ilyen kívánatos nő tart ki mellette, mégpedig kizárólag vonzó tulajdonságai miatt. Érzéseinek szenvedélyességét és frissességét mi sem bizonyítja jobban, mint Hamburgból 1843 novemberében írott gyötördő és vágyteli levelei. Féltékenyen óvta nejét Párizsiól és kísértéseitől: „Ne feledd el, hogy szemem mindenhova elkísér; mindent tudok, amit teszel, és amit most nem tudok, azt megtudom később.”³⁹ A levélíró bizonyos lehetett abban, hogy a címzett szó szerint elhiszi szavait. Szerintem Heine predesztinációját a magányra semmi sem bizonyítja jobban, mint együttélése ezzel az asszonnyal. „Azt mondják... hogy Heinrich igen szellemes ember, és állítólag szép könyveket ír, de én ebből semmit sem vettem észre, és be kell érnem azzal, hogy másoknak hiszek”⁴⁰ –, ilyen jellegű megnyilatkozásokból szép kis csokor maradt ránk. Nemcsak a könyveit nem olvasta, hanem a szellemességét sem érzékelté – Heine tehát asszonya mellett konfliktus nélkül vállalhatta önmagát. Heine látogatóinak legnagyobb ámulatára Mathilde még azt sem tudta róla, hogy zsidó származású, társaságában ezért levehette végre „a soha le nem mosható zsidóság” terhét! Ha vele volt, akkor se takargatnia, se vállalnia nem kellett ezt a bélyeget! Ezt nevezem felszabadulásnak. Egy ízben, amikor egy barátja, Alexander Weill zsidó énekeket dalolt Heinéék lakásában, Mathilde majdnem gyanút fogott, de férje felvilágosította, hogy ősi német népdalokat hallgat.

Heine már első helgolandi levelében, 1830. július elsején elpanaszolta, hogy elszökne valahová, ahol kipihenheti magát. De hová mehetne?

Németországban folyton-folyvást rendőr rázna fel, hogy megnézzé: valóban alszik-e. Olaszországban osztrák őrszem áll minden citromfa előtt. Angliába se vágyik, mert ott a gépek ember módra, az emberek pedig gépként viselkednek. Franciaországban a jezsuiták virulnak. Amerika szabadságbörtön, ahol a fekete és barna bőrűekkel mégis úgy bánnak, mint a kutyákkal, vallásuk a haszon, istenük a pénz. *A Most hová?* című vers, mely a *Romanzeró*-ban jelent meg, a régi élményanyagot újjakkal egészíti ki: Oroszországban nem bírni télen elviselni a kancsukát, Németországban – patetikusan taglejtések híján – pedig a főbelövetést:

*Búsán nézek fölfele,
Hol sok csillag fénye reszket,
De saját csillagomat
Közük sehol sem lelem meg.*

*Tán eltévedt az arany
Labirintusban az égen,
Ahogy én is, idelelt,
A földi túlekedésben.⁴¹*

Ezzel a kiharcolt, univerzális otthontalansággal, melyet a betegség jöbi csapása súlyosbított, eljutott a Senkiföldjére. Itt sem vesztegette sokáig tétlenül idejét. Jóbba ellentétben, aki csak arra volt képes, hogy a hamurakáson üvöltve artikulálja korábban elfojtott tudását, ő matracain belakta az iszonyatos terepet, felfokozott szellemi erőfeszítéssel szabályszerűen meghódította ezt.

JEGYZETEK

- 1 Dr. Arthur Stein: Heinrich Heines Krankheit und seine Azie. in: Heine-Jahrbuch 1964. Hamburg 78. o.
- 2 Heinrich Heine: Sämtliche Schriften, München 1997, VI/572. o.
- 3 Heine: Reisebilder, III. Sämtliche Schriften. I. m. II/271. o.
- 4 Heine: Briefe, Mainz und Berlin 1949-50 I/83. o.
- 5 Heine: Sämtliche Schriften, I. m. II/492.
- 6 U. o. IV/221. o.
- 7 U. o. IV. 603. o.
- 8 Houben. I. m. 194. o.
- 9 Lásd. Johannes Weber: Heines „Frivolität und Subjektivität” in der älteren deutschen Literaturgeschichtsschreibung. in: Text+Kritik Heft 18/19, München 1982.
- 10 Heine, I. m. V. 59. o.
- 11 Heine: I. m. V. 472. o.
- 12 Heine: I. m. VII/1. 470. o.
- 13 Levél Moses Mosernek. 1826 július 28. in: Heine: Briefe, I. m. V/284. o.
- 14 August Graf von Platen: Sämtliche Werke, Lipsce, 4/227-8. o. idézi Wolfgang Hildebrand: Heinrich Heine, Reinbek 1989. 224. o.
- 15 Az antikvizmalt Heine-recepconak nagy sodama van. Itt csak Paul Peters könyvén említ meg: Heinrich Heine „Dichtergede”. Frankfurt/M 1990. A „Dichtergede” kifejezés tudomásom szerint Thomas Mann teremtménye, akérel azonban nem tartom említés a könyvben.
- 16 Heine: Vallás és filozófia, Budapest 1967. 339. 440. o. Németül. Heine: I. m. IV/74. 75. o.
- 17 Heine: I. m. V/414. o.
- 18 Heine: Briefe, I. m. I/103. o.
- 19 Heine: Briefe, I. m. II/214. o.
- 20 A Böme-Heine vita dokumentumait Hans Magnus Enzensberger adta ki: Ludwig Böme und Heinrich Heine. Ein deutsches Zenwürfnis. Nördlingen, 1988.
- 21 Enzensberger, I. m. 70. 71. o.
- 22 Heine: Németország. XII. fejezet – Heinrich Heine versei. Budapest, 1973. 345-348. o. Heine: I. m. IV/804.
- 23 Heine: Briefe, I. m. V/276. o.
- 24 Heine: Vallás és filozófia, I. m. 324-5. o. Németül. Heine: I. m. IV/60. o.
- 25 Houben: Gespräche mit Heine, Frankfurt 1926. 830. o. (A gól beütés kudásbar).
- 26 Heine, I. m. IV/582.
- 27 U. o. IV/494.
- 28 U. o. IV/554. o.
- 29 Heine: Briefe, I. m. I/29. o.
- 30 Friedrich Hirth: Bausteine zu einer Biographie, Mainz 1950, 18-24. o., és Walter Wadepuhl: Heine-Studien, Weimar 1956. 9-38. o.
- 31 Wolfgang Hildebrand: Heinrich Heine, Hamburg 1989. 202. o.
- 32 Heine: Alfrontenburg, I. m. VI/200. o.
- 33 Heine: I. m., 8/1. 536. o.
- 34 Heinrich Heine versei, I. m. 706. o. – Németül. Heine: I. m. VII/330. o.
- 35 Heine: I. m., VII/1. 439. o.
- 36 Freud: Esszék, Budapest 1982. 372. o.
- 37 Heine: Briefe, I. m. II/69. o.
- 38 U. o. II/427. o.
- 39 Heine: Briefe, I. m. II/478.
- 40 Houben: Gespräche mit Heine, Frankfurt 1926. 263. o.
- 41 Heine Werke, I. m. VII/102. o.

František Kříž

Köszönjük a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeum támogatását